

KÜBRA QULİYEVA*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ AY KOSMONİMİ

XÜLASƏ

Azərbaycan poeziyası təkcə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə dünya poeziyasının zirvəsini fəth etmişdir. Dahi şair fars dilində yazsa da, bu onun Azərbaycan – türk əsilli olması faktını dəyişdirmir. Dünya ədəbiyyatına beş gözəl əsəri – “Xəmsə”si ilə Şərq mədəniyyətinin zəngin xəzinəsini bəxş edən Nizami özü ilə bərabər Azərbaycan ədəbiyyatına da ölməzlik qazandırmışdır.

Əsərlərindən şairin XII əsrdə belə bizə məlum olan yeddi planet, on iki bürc, bir çox göy cisimlərinin adını, astronomik və astroloji xüsusiyyətlərini bildiyi, onlardan əsərlərində qəhrəmanlarını təqdim etmək, onları tanımaq üçün təsvir, bənzətmə, məcaz kimi istifadə etdiyini görürük. Belə səma cisimlərindən biri də Aydır. Nizami əsərlərində onun *hilal*, *aypara* və *dolunay* formalarını da təsvir etmişdir.

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin tədqiqi şairin poemalarının onomastik vahidlərlə zəngin olduğunu və burada işlənmiş toponim, antropnim, zoonim və s. hər birinin ayrılıqda tədqiqat obyektini kimi araşdırılmasının vacibliyini göstərir. Bunların araşdırılmasının dilimizin tarixinin, eləcə də şairin dövrünün bir sıra qaranlıq guşələrinə işıq tuta biləcəyinə inanırıq. Tarixin qaranlıq səhifələrinin açılması üçün isə dil materiallarının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu, zənnimizcə, izah etməyə ehtiyac yoxdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, Ay, hilal, aypara

Giriş: Azərbaycan poeziyası təkcə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə dünya poeziyasının zirvəsini fəth etmişdir. Dahi şair fars dilində yazsa da, bu onun Azərbaycan – türk əsilli olması faktını dəyişdirmir. Dünya ədəbiyyatına beş gözəl əsəri – “Xəmsə”si ilə Şərq mədəniyyətinin zəngin xəzinəsini bəxş edən Nizami özü ilə bərabər Azərbaycan ədəbiyyatına da ölməzlik qazandırmışdır.

Nizami yaradıcılığının ölməzliyini təmin edən əsas səbəblərdən biri, bəlkə də birincisi, dahi şairin ortaya atdığı ictimai problemlər – insan psixologiyasının əbədi problematikasını kəşf etməsi, həmin problematikanın həlli yollarını göstərməsidir.

Şairin yaradıcılığı sonrakı əsrlərdə də Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan vermiş, onun humanizm və demokratizm prinsipləri bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq, eləcə də bir sıra Qərb ədəbiyyatlarında humanist meyllərin yayılmasına səbəb olmuşdur. Nizami bəlkə də dünyada yeganə şəxsiyyətdir ki, onu tanımaq üçün adının qarşısına nə isə yazmağa ehtiyac yoxdur. Şairin yaradıcılığı, onun söz xəzinəsi əsrlərdir ki, dünya bədii söz xəzinəsinin incisi kimi, sənət sərraflarının diqqətini cəlb edir.

Bu əsərlər bütün elm sahələrinin istifadə edə biləcəyi zəngin xəzinədir. Burada elmin və həyatın hansı sahəsi olursa-olsun mənbə tapmaq olar. Bu mənada asrtologiya və astronomiyayı gözəl bilən dahinin əsərlərində kifayət qədər onomastik vahidə, o cümlədən kosmonimə də rast gəlmək mümkün olduğunu vurğulamaq yerində olar. Əsərlərindən şairin XII əsrdə belə bizə məlum olan yeddi planet, on iki bürc, bir çox göy cisimlərinin adını, astronomik və astroloji xüsusiyyətlərini bildiyi, onlardan əsərlərində qəhrəmanlarını təqdim etmək, onları tanımaq üçün təsvir, bənzətmə, məcaz kimi istifadə etdiyini görürük. Belə səma cisimlərindən biri də Aydır. Nizami əsərlərində onun *hilal*, *aypara* və *dolunay* formalarını təsvir edir.

“Xəmsə”də Ay kosmoniminin işlənmə formaları

Ümumiyyətlə, istər klassik, istərsə də, müasir ədəbiyyatda bədii vasitə kimi ən çox müraciət olunan səma cisimləri Günəş, Ay, bir də ulduz sözləri olmuşdur, çünki bu kosmonimlərin işlənməsi üçün xüsusi məqama ehtiyac yoxdur. Bunu ayın Yer ətrafına fırlandığı dövrdə yerdən müşahidəsi zamanı göründüyü formalara da aid etmək olar. Hilal sözü də bu qəbildəndir:

Hilal onda idi, altıda Bəhram

(Gəncəvi:1983, s. 94).

در دهم ماه و در ششم بهرام (گنجوی:۱۳۹۴، ۹۲ ص)

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, qkubra@mail.ru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, aparıcı elmi işçi

Hilal ərəb sözü olub “təzə çıxan ay” mənasındadır və Ayın qövs formasında olduğunu əks etdirir. Nizami həmin sözdən bir neçə poemasında istifadə etmişdir.

Bir hilaldır təzə ay-gərili bir yaydır o,
Yetkinliyə çatanda bədirlı bir Aydır o
(Gəncəvi:1983, s. 129);

آن مه نور را که تو دیدی هلال
بدر بود نام چو گیرد کمال (گنجوی: ۱۳۷۶، ۱۷۵ ص)

Bədr olan zamanda gözəl hilalın
Nur saçacaq göyə sənin camalın
(Gəncəvi:1981, s. 348-349);

چو بدر انجمن گردد هلال
بر افروزند انجم را جمالت (گنجوی: ۱۳۸۶، ۴۹۰ ص)

Ay ki, bədirlənib, bürünər nura,
Uğrayar zavala get-gedə sonra
(Gəncəvi:1983, s. 53).

مه نو تا به بدری نور گیرد
چو در بدری رسد نقصان پذیرد (گنجوی: ۱۳۸۶، ۴۵۷ ص)

Üç əsərdən seçilmiş bu nümunələrdə Nizami, insanın yeniyetməlik, gənclik və qocalıq çağlarını, kosmonimlərdən bədii ifadə vasitə kimi istifadə etməklə, çox gözəl şəkildə təsvir etmişdir.

Ayın müəyyən dövrlərdə hilal şəklinə düşməsi haqqında “Quran”ın Yasin surəsində də buyrulur: “Biz ayın da hərəkəti üçün mənzillər müəyyən etdik. Nəhayət, o, qurumuş xurma ağacının budağı kimi, yay şeklini alar. Nə Günəşin yetişib Aya çatması mümkündür, nə də gecə gündüzün önünə keçə bilər. Onların hamısı (Günəş, Ay və ulduzlar ayrı-ayrı) bir fələkdə (kürədə) fırlanaraq dövrlərini tamamlarlar” (Aydın:1987, 443).

Ayın orbiti digər planetlərin peykləri kimi düz deyil. Ay orbitində hərəkət edərkən, bəzən Yerin önünə, bəzən də arxasına keçir. Eyni zamanda, Yer ilə birlikdə Günəşin ətrafında da dövr etdiyinə görə, kosmosda “S” hərfi şəklində orbit cızır. Ayın kosmosdakı orbitinin forması, Quranda deyildiyi kimi, qurumuş əyri xurma budağına çox bənzəyir.

Şübhəsiz, 1400 il əvvəl Ayın orbiti haqqında məlumat yox idi. Dövrümüzdəki texnologiya və biliklə aşkar edilmiş bu faktın Quranda bu

cür bənzətmə ilə bildirilməsi də onun bir möcüzəsidir.

Qəməri təqvimini ilə ayın birinci günü hilalın görünməsi ilə hesablanır. Hilalın görünməsi Günəşlə Ayın Yerə nəzərən yerləşməsindən asılıdır.

Türk-müsəlman simvolikasında aypara-ulduz rəmzi həmişə müqəddəs sayılmış, sadəcə, zaman keçdikcə məzmununu dəyişərək, islamın da simvoluna çevrilmişdir. Bu proses türk xalqlarının X əsrdən başlayaraq, İslamı qəbul edib, müsəlman dünyasında siyasi liderliyi öz üzərinə götürməsindən sonra baş vermişdir. İlk İslamda bütün müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilmiş bir simvol olmamışdır. Lakin XI əsrdən başlayaraq, xristian-müsəlman qarşıdurması şiddətlənir və xristianlar bu qarşıdurmada xaç simvollarından geniş istifadə edir. İspaniyada Rekonkista və xaçlı yürüşləri zamanı xristianlar üzərində xaçın təsviri olan bayraqlardan, qalxanlardan, dəbilqələrdən istifadə edərək savaşmışlar. Buna qarşı islam ideyasını əks etdirən bir rəmzin tətbiq edilməsinin zərurəti yaranmışdır. Bu rəmzi müsəlman dünyasında liderliyi ələ keçirən türklər gətirmişlər. Xaçlılara qarşı mərdliklə vuruşan müsəlman türklər, öz qədim simvolları olan aypara və ulduzdan istifadə etmiş və həmin vaxtdan o, İslamın rəmzinə çevrilmişdir. Daha sonra isə aypara və ulduz rəmzi Osmanlı imperiyasının simvolu olmuşdur. Osmanlıların bütün fəth əməliyyatları bu simvolun altında həyata keçirilirdi. Bundan sonra aypara və ulduz rəmzi bütün müsəlman dünyasında istifadə edilməyə başlamışdır.

Tarixi faktlara əsaslanaraq, demək olar ki, aypara-ulduz rəmzi qədim türklərin islamdan-öncəki simvolu idi. Buna dəlil kimi, arxeoloji qazıntılar zamanı Orta Asiyada tapılmış və VI-VII əsrlərdə basılmış Göytürk imperiyasının sikkələrini göstərmək olar. Onların üzərində həmin rəmz təsvir olunmuşdur. Bəlkə də, bu fakt qədim türklərin şumerlərin nəslə olduğunun daha bir dəlilidir. Bu şəkillərdə diqqəti cəlb edən cəhət, ulduzun altıguşəli olmasıdır.

Bundan sonra da, müxtəlif türk və müsəlman dövlətləri öz simvollarında aypara-ulduzdan istifadə edib və etməkdə davam edirlər. Bəzi hallarda isə ayparalar ulduzsuz da təsvir olunmuşdur. Buna misal olaraq, Qəznəvilər (X-XII əsrlər) və Qızıl Orda (XIII-XIV əsrlər) döv-

ləti kimi böyük türk imperiyalarının bayraqlarını göstərmək olar (12).

Aypara forması Ayı simvolizə etmək üçün qədim dövrlərdən istifadə olunur. Yunan mifologiyasında Selena başında aypara formalı simvol olan qadın kimi təsvir olunurdu. Bundan başqa, yunan mifologiyasında Heketa adlanan Ay ilahəsi də vardı ki, bu ilahə Bization şəhərinin hamisi sayılırdı.

Aypara və ulduz, Aypara və Günəşin birgə təsvirlərinin tarixi Tunc dövrünə qədər gedib çatır. Aypara və ulduz bir çox dövlətlərin bayrağında da öz əksini tapmışdır. Orta əsrlərdə Ay və Günəşin üzə sahib şəkildə təsviri ilə bağlı ənənə vardı.

Aypara ilə bağlı hətta qədimdən hərbi taktika da mövcuddur. Bu, düşməni çevrələyərək, yox etməyi qarşıya məqsəd qoyan hərbi taktika üsuludur. Həmin üsul, türk dövlətləri tərəfindən ən çox istifadə edilən döyüş taktikası olmuşdur. Bu üsuldan Osmanlı və çar Rusiyasına qarşı yürüşlərində Nadir şah Əfşar, Malazgird döyüşündə Alp Arslan, Moxaç döyüşündə isə Sultan Süleyman Qanuni istifadə etmişlər.

Klassik ədəbiyyatda hilal *mahçə* kimi də işlənərək, eyni mənanı ifadə etmişdir.

Dialekt və şivələrimizin çoxunda *hilal* sözü bənzətmə kimi işlənir. Məsələn: – *Safuranın hilal kimi qaşları var* (Bakı).

Hilalın qarşılığı *tolu/ tolun* (dolunay), yəni bədrdir. İnanclara görə, dolunay, eyni zamanda, həm də xoşbəxtliyin simvoludur. Bu söz *dol-feili* ilə bağlıdır.

Ay ən işıqlı və Yerə yaxın olduğu üçün səmada insanların ən böyük hesab etdikləri səma cismidir. Zamanla dairə və qövs şəklinə düşməsi qədim insanların ona marağını artırmışdır.

Klassik və müasir ədəbiyyatlarda Ay hər zaman təcəssüm edilmiş, yeri gəldikcə, ondan epitet, təşbeh, metafora, simvol, bədii təzad və s. kimi istifadə olunmuşdur. Həmin xüsusiyyətləri "Xəmsə"də də görürük:

Gecəylə vidalaşib yatmağa tələsən Ay,
Sübhəcən süzdü bizi, batmağa tələsən Ay
(Gəncəvi:1981, s. 66).

مه که به شب دست بر افشاندہ بود
آن شب تا روز در آن مانده بود (گنجوی: ۱۳۸۶، ۸۹ ص)؛

Başmağını cütləsən, o, başına tac qoyar,
Pərdə yırtsan, Ay kimi pərdəyə möhtac qoyar
(Gəncəvi:1981, s. 97).

کفش دہی باز دھندت کلاه
پرده دری پرده تَرندت چو ماه (گنجوی: ۱۳۸۶، ۱۲۹ ص)
؛

Bir hilaldır təzə Ay, gərili bir yaydır o,
Yetkinliyə çatanda-bədirlı bir Aydır o
(Gəncəvi:1981, s. 129).

آن مہ تو را کہ تو دیدی ہلال
بدر بُود نام چو گیرد کمال (گنجوی: ۱۳۸۶، ۱۷۵ ص)؛

Ay kosmik sahədə insana ən yaxın peykdir. Ayın yaranması haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Bölünmə nəzəriyyəsinə əsasən, Ay, nə zamansa bizim planetimizin bir hissəsi olub və ondan ayrılmışdır. Mənbələrə görə, əslində Sakit okeanın yerində Ay olmalı imiş.

Ay, Yerın yeganə daimi təbii peyki və insanların Yerdən kənarında ayaq basdığı yeganə kosmik cisimdir.

Qədim insanların təsəvvürlərinə görə, bütün kainatın mərkəzi Yer hesab edilir, göy isə onun ətrafında dolanırdı. Buna görə də belə güman olunurdu ki, Yer göylərin güzərgahı, yəni keçdiyi yoldur. Nizami Gəncəvi də "İskəndərnamə" əsərində məhz bunu ifadə edərək, yazmışdır:

Göyləri sən qurdun, ucaltdın, Allah,
Ona Yer üzünü etdin güzərgah
(Gəncəvi:1982, s. 15).

توئی کاسمان را بر افراختی
زمین را گذرگاه او ساختی (گنجوی: ۱۳۳۵، ۲ ص)؛

Ayın təqribən 4,5 milyard il bundan əvvəl formalaşdığı ehtimal olunur. Onun formalaşması ilə bağlı bir sıra fərziyyələr olsa da, ən geniş yayılmış fərziyyə, Yerın təqribən Mars böyüklüyündə Teya adlı planetlə toqquşması və həmin toqquşma nəticəsində boşluğa saçılan maddələrin Yerın cazibə qüvvəsi ətrafında hərəkət edərək tədricən Ayı formalaşdırmasıdır. Ay Yerlə sinxronizə olunmuş şəkildə hərəkət edir. Bu səbəbdən də Yerdən baxan müşahidəçi, Ayın həmişə eyni tərəfini görür. Ay Günəşdən sonra Yerdən görünən ən parlaq ikinci kosmik cisimdir. Ay, qədim dövrlərdən bəri mədəniyyətlərə önəmli şəkildə təsir göstərmiş, müxtəlif xalqların təqvim, incəsənət və mifologiyalarında mühüm yer tutmuşdur.

Ay sözünün mənşəyi qədim türk dilinə dayanır. Hal-hazırda da türk dillərində bu peykin adını

bildirmək üçün Ay sözü işlədilir. Bu sözə Orxun abidələrində də rast gəlirik.

Avropa dillərinin bir qisminə bədii ədəbiyyatda və elmi fantastika janrında Ayı ifadə etmək üçün latın mənşəli *Luna* sözündən istifadə olunur.

Ayı ifadə etmək üçün işlədilən termin-sözlərdən biri də *Selenadır*. Selena sözünün işlənmə yerlərinə misal olaraq, Selenoqrafiya (Ay xəritəçiliyi) və Selenafobiya (Aydan qorxu) sözlərini göstərmək olar. Selena sözü özü isə qədim yunan dilində “ay” mənasında işlənməmiş, yunan xalqının mifologiyasında Ay ilahəsi hesab olunmuşdur. Ay inancı, demək olar ki, bütün din və mifologiyalarda mövcud olmuşdur.

Bir çox qədim mədəniyyətlərin inancında Ay tanrı və ya fəvqəlvə kimi əks olunmuşdur. Ay inancı türk mifologiyasında da öz əksini tapmışdır. Altay türkləri *Ay Ata* və yaxud da *Ay Dədə* olaraq adlandırılan tanrının olduğuna inanırlar. Onların inancına görə, *Ay Ata* göyün altıncı qatında oturur. Bundan başqa, Oğuz xanın oğullarından birinin adı da Ay xan olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Ay öz əksini dini inanclarda da tapır. Məsələn, müsəlmanların inancında Məhəmməd Peyğəmbərin Ayı ikiyə bölməsi haqqında möcüzə ilə bağlı hədislər vardır. Güya, qüreyşlilərin rəislərindən Əbu Süfyan və Əbu Cəhl bir dəfə Məkkədə Məhəmməddən, doğrudan da, peyğəmbər olduğunu isbat etmək üçün Ayı barmağı ilə ikiyə bölməyi tələb etmişlər. Məhəmməd də barmağı ilə aya işarə etmiş və Ay iki parça olmuşdur. Sonra yenə barmağını Aya doğru uzadaraq parçaları yenidən birləşdirmişdir. “İskəndərnamə”də bu rəvayət dahi şairin qələmində bu şəkildə öz əksini tapır:

Odur öz ağına eləyən təkəyə,
Ayı barmağıyla bölən ikiyə
(Gəncəvi:1982, s. 23).

ستون خرد مسند پشت او
مه انگشت کش گشته ز انگشت او (گنجوی: ۱۳۳۵، ۱۶ ص
؛(

Ayın tutulması ilə bağlı rəvayətlər isə “Yeddi gözəl” poemasında aşağıdakı misralarda təsvir olunur:

Arasında o tac qara şirlərin,
Bir aydır ağızında iki əjdərin
(Gəncəvi:1983, s. 92).

تاج زر در میان شیر سیاه
چون به کام دو ازدها یک ماه (گنجوی: ۱۳۹۴، ۹۱ ص)؛

Üzükara deyildi Yer üzündə Ay hələ,
Təşt döyüb etməmişdin sən onu rüsvay hələ
(Gəncəvi:1981, s. 101).

مه که سیه روی شدی در زمین
طشت تو رسواش نکردی چنین (گنجوی: ۱۳۸۶، ۱۳۴ ص
؛(

Nizami bu misraları ilə Ay tutulanda, guya, əjdahanın onu udması və bununla bağlı keçirilən ayinə işarət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeron kəndlərinin əksəriyyətində bu gün də Ay tutulması zamanı həmin ayin icra olunur. Belə ki, Abşeronda insanlar Ayın tutulmasını cinlərin onu həbs etməsi inancı kimi qəbul edirlər. Bu zaman onlar, yaşından asılı olmayaraq, əllərinə mis və ya dəmir əşyalar alaraq, onu döyməklə guya cinləri qorxudurlar.

Ayın görünməsi isə Nizaminin əsərlərində müxtəlif məcazlarla ifadə olunur. Tədqiqatçı-alim Zəhra Allahverdiyeva yazır: “Nizami, “Xosrov və Şirin” əsərində Şirinin gözəlliyini tez-tez Ay epiteti ilə tərənnüm edir. Həmçinin, burada Ayın görünməsi ilə bağlı türklərin qədim inanclarını izləmək mümkündür:

Şah təzə könül istəyən cəlvə gördü,
Deyərsən ki, cin vurmuş təzə Ay gördü.
Divanə kimi təzə Aydan qəmləndi.
Sərxoş və dalgın yuxuya getdi.

ملک چون جلوه دلخواه نو دید
تو گفتی دیو دیده ماه نو دید
چون دیوانه ز ماه نو بر آشفت

(Allahverdiyeva: 2017, s. 165-
166) در آن مستی و آن آشفتگی خفت

Ay ərəb dilində *qəmər* adlanır. Ərəblərdə qəməri tarixi də bununla hesablanır.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə qəməri “sarımtıl” mənasında Füzuli, İmişli bölgəsi şivələrində ata aid rəng kimi işlənilir: – *O qəməri madyan yaxşı qaçır* (Füzuli) (ADDL:2007, s. 292).

Yer-Ay ikili planet sistemi Günəş sisteminin tarazlığının qorunmasında mühüm amildir. Günəş sisteminin kompüter simulyasiyasını quran elm adamları, sistemdə milyardlarla il davam edən müvazinət və sabitliyin ancaq bu planetlərin ideal kütlə və mövqeləri sayəsində mümkün olduğunu, bu müvazinətdə ən kiçik dəyişikliyin belə Günəş sisteminin, eləcə də, bəşəriyyətin məhv olmasına səbəb olacağını bildiriblər.

Ayla bağlı ifadələrə ən çox Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" əsərində rast gəlirik. Burada şair, Ay kosmonimindən müxtəlif bədii ifadə vasitəsi, bədii üslub kimi istifadə etmişdir:

Şah yanına bir çuğul səhər tezdən qaçardı,
Ay, Gün açmayan sirri o, əlüstü açardı
(Gəncəvi:1981, s.126).

رفت یکی پیش ملک در ز راه
راز گشاینده تر از صبحگاه (گنجوی: ۱۳۸۶، ۱۷۱ ص
؛

Bu misrada Nizami Ay və Gün sözlərindən çox gözəl bədii üslub vasitəsi kimi istifadə edərək, Ay və Günəş işıqlı olduğu üçün nə gecə, nə də gündüz görülən işlərin gizli qalmayacağına işarə edir. Ümumiyyətlə isə, şair oxucuya həyatda heç bir şeyin gizli qalmadığı fikrini çatdırmağa, təlqin etməyə və aşılamağa çalışır. Çünki "Gizli işlərin hamısı gecənin qaranlığında gəlir, Ay çıxanda, səhər açılarda isə hər şey görünür, gizləndə görülən işlər aşkara çıxır" (36, 188). Burada Nizami xalq arasında işlənən "Ay (Gün) çıxar, aləm işıqlanar" deyimini özünə məxsus şair qələmi ilə ifadə etmişdir.

Şairin Günəş sözünü *gün* kimi işlətməsi də maraqlıdır. Çünki Günəşin *gün* formasında işlənməsi bu gün də dilimizdə mövcuddur və geniş yayılmışdır.

A.İmanova "Alban və iberlərdə teonim kimi işlənmiş kosmonimlər" adlı məqaləsində qeyd edir ki, türk xalqlarının inancında Günəşdən sonra Ay əsas yerlərdən birini tutur, ancaq Albaniya və İberiyada bunun əksini görürük. Albaniya və İberiyanın bir çox tayfaları Aya sitayiş edir. Latın tayfalarının əksəriyyətində Aya sitayiş edən etnoslar onu *ayas*, *ayet*, *ay* adlandırdı. Şəkilçilərdən asılı olmayaraq, bu tayfaların adlarının kökündə *ay* kosmonimi durur. Aya sitayişin izləri dünya xalqlarında, o cümlədən, Azərbaycanın mifik təsəvvürlərində də indiyədək qalmaqdadır. Məsələn, Şəki şəhərinin qocaları gecələr doğan aya baxıb salavat çəkirlər və

ona dua edirlər. Salyan, Biləsuvar, Cəlilabad bölgələrində isə təzə çıxan aya, yəni hilala salavat çevirmək adəti vardır. Başqa bir inanca görə, ziyili olan adam, gecə süpürgə ilə ziyilə toxunaraq üç dəfə "Ayım səni xoş gördüm, ziyilin yerin boş gördüm" deməklə, ziyilin düşəcəyinə inanırlar. Qədim Ön Asiya panteonunda on iki ay kultu var. Bunlar ay, mina, sebaçi, qəmər, sin və başqalarıdır (İmanova:2018, s.1045-1047).

Qeyd edək ki, Ayı, xüsusilə də, təzə Ayı görəndə salavat çevirmək, təkcə Şəkidə deyil, Azərbaycanın bir çox bölgələrində vardır. Bundan əlavə, bədirlənmiş Ayla bağlı suya baxmaq, üzüklə Aya baxmaq kimi bir sıra inanclar da vardır ki, bunlar vaxtilə Azərbaycanda çox yayılmışdı. İndi də Novruz bayramı ərəfəsində üzüklə Aya baxıb fal açmaq adəti bölgələrimizin bir çoxunda qalmaqdadır.

Qədim insanlar Aya sitayiş etməklə bərabər, həm də ondan qorxmışlar. Məsələn, Abşeronun bir çox yerlərində böyüklər uşaqların Aya çox baxmasını qadağan etmək üçün "Aya baxma, səni aparar" və ya "çəkər" deyirlər. Bu da göy cisimlərinə sitayişin, inancın daha çox qorxudan yarandığını göstərir. Təbiətin "gizli sirləri"ni açma bilməyən insanın inancının da əsasında, çox güman ki, elə bu qorxu hissi dururdu.

Nəticə

Nizami əsərlərinin tədqiqi şairin poemalarının onomastik vahidlərlə zəngin olduğunu və burada işlənmiş toponim, antropnim, zoonim və s. hər birinin ayrılıqda tədqiqat obyektini kimi araşdırılmasının vacibliyini göstərir. Bunların araşdırılmasının dilimizin tarixinin, eləcə də şairin dövrünün bir sıra qaranlıq guşələrinə işıq tuta biləcəyinə inanırıq. Tarixin qaranlıq səhifələrinin açılması üçün isə dil materiallarının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu, zənnimizcə, izah etməyə ehtiyac yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva Z. (۲۰۱۷). *Klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər*. Bakı, Elm və təhsil, 390 səh.
2. Aydın A. (1987). *Kuran-i Kerim və yüce meali*. İstanbul, Aydın yayınevi, 636 səh.
3. İmanova A. (2018). *Alban və iberlərdə teonim kimi işlənmiş kosmonimlər // II International scientific conference of young researchers*. Baku Engineering University. 27-28 April, Baku, 1726 səh.
4. Gəncəvi N. (1981). *Sirlər xəzinəsi*. Bakı, Yazıçı, 195 səh.
5. Gəncəvi N. (1982). *İskəndərnamə*. Bakı, Yazıçı, 688 səh.
6. Gəncəvi N. (1983). *Leyli və Məcnun*. Bakı, Yazıçı, 303 səh.
7. Gəncəvi N. (1983). *Yeddi gözəl*. Bakı, Yazıçı, 355 səh.
۸. گنجوی ن. (۱۳۳۵). *شرفنامه*. تهران، انتشارات ابن سینا، ۵۲۸ ص.
۹. گنجوی ن. (۱۳۷۶). *لیلی و مجنون*. با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. تهران، قطره، ۳۰۲ ص.
۱۰. گنجوی ن. (۱۳۸۶). *مخزن الاسرار*. تهران، امیر کبیر، ۴۶۱ ص.
۱۱. گنجوی ن. (۱۳۹۴). *هفت پیکر*. تهران، صدای معاصر، ۳۷۶ ص.
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Aypara_və_uldüz_rəmzi [istinad tarixi: 16.10.2021].
13. <https://mia.az/w278901/278901> [istinad tarixi: 16.10.2021].

Kubra GULIYEVA

THE COSMONIM OF MOON IN “KHAMSA” BY NIZAMI GANJAVI

SUMMARY

Azerbaijani poetry has reached the peak of world poetry just with the works by Nizami Ganjavi. Although the great poet wrote in Persian, this does not change the fact that he is of Azerbaijani-Turkic origin. Nizami, who presented five beautiful works to the world literature, which is “Khamasa”, a rich treasure of the Oriental culture, gifted immortality to the Azerbaijani literature.

In his works, even in the twelfth century, the poet presented the names and astronomical and astrological features of the seven planets, twelve constellations of the zodiac, and many known celestial bodies, and used them in his works as descriptions, parables, and metaphors to introduce and describe his heroes. One of these celestial bodies is the Moon. Nizami also described its hemispherical, crescent and full moon forms in his works.

The study of Nizami Ganjavi’s works reveals that his poems are rich in onomastic units and that the toponyms, anthroponyms, zoonyms, etc. described in them indicate the importance of examining each of those notions as a separate research object. Their study can shed light on the history of our language (the Azerbaijani language), as well as a number of dark corners of those periods when the poet lived. Obviously, there is no need to explain the importance of language materials in revealing the dark pages of history.

Keywords: *Nizami Ganjavi, “Khamasa”, Moon, crescent, full moon*

Кюбра КУЛИЕВА

КОСМОНИМ ЛУНА В «ХЕМСЕ» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская поэзия одним лишь творчеством Низами Гянджеви покорила вершину мировой поэзии. Несмотря на то, что гениальный поэт творил на фарси (персидском языке), это не меняет его азербайджанского - тюркского происхождения. Подаривший мировой литературе 5 прекрасных произведений в сборнике «Хемсе», поэт увековечил не только свое имя, но и внёс весомый вклад в бессмертие азербайджанской литературы.

Из произведений Низами Гянджеви мы видим, что поэту уже в XII веке были известны 7 планет, 12 знаков Зодиака, множество небесных объектов, их астрономические и астрологические характеристики; эти знания он применял в своем творчестве, с их помощью он представлял нам героев своих произведений, используя при этом методы сравнения, уподобления, метафоры. Одним из таких небесных тел была Луна, и Низами в своих произведениях изображал ее в разных фазах – в фазах полнолуния, полумесяца, лунного серпа.

Исследования произведений Низами Гянджеви показывают, что его поэмы изобилуют ономастическими понятиями (единицами), и использованные в этих произведениях топонимы, антропонимы, зоонимы и др., кажде в отдельности требуют особого изучения. Мы убеждены, что такие исследования способны пролить свет на ряд малоизученных сторон эпохи времён жизни и деятельности поэта. А напоминать о значимости языковых материалов в деле раскрытия тайн темных страниц истории, я думаю, излишне.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, «Хемсе», Луна, полумесяц, лунный серп*